Київської Русі: концепція, здійсненя, результати // Чорноморський літопис: Науковий журнал. – Миколаїв: Вид во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. - Вип. 1. – С. 75-80.

3. Д[верницкий] Е. Археологические исследования в г. ВладимиреВолынском и его окрестностях // Киевская старина. -1887. - № 1 (Январь). - С. 36–50.

4. Д[верницкий] Е. Владимиро-Волынский Мстиславский собор XII в. и предстоящее его обновление // Киевская старина. - 1886. - №4 (Апрель). - С. 837–839.

5. Дверницкий Е. Н. Памятники древнего православия в г. ВладимиреВолынском - К., 1889. –64 с.

6. Лобода Ф. Из археологической экскурсии в город Владимиро-Волынский // Киевская старина. - 1886. - № 8 (Август). - С. 766–769.

7. Жебелёв С. А. А. В. Прахов // Журнал Министерства народного просвещения. -1916. - Июнь. - С. 76–84.

8. Прахов А. В. Об исследовании Мстиславова Владимиро-Волынского собора XII века: Реферат на Московском Археологическом съезде //Волынские епархиальные ведомости. - 1890. - № 5(Частьнеоф.) - С. 162–164.

9. Прахов А. В. О Волынских древностях // Волынские епархиальные ведомости.- 1890. - № 7 (Часть неоф.) - С. 232.

10. Левицкий О. И. Историческое описание Владимиро-Волынского Успенского храма, построенного в половине XII века князем Мстиславом Изяславичем. - К., 1892. - 132 с.

11. Мандюк Ф. Г. Володимиро-Волинський Свято-Успенський собор: Істор. Нарис. –Луцьк: Вісник & Ко, 2001. - 80 с.: іл.

12. Ричков П. А., Луц В. Д. Сакральне мистецтво Володимира-Волинського. - К.: Техніка, 2004.- 192 с

Михайло КУЧИНКО ***(Луцьк)***

АРХЕОЛОГІЧНІ РЯТІВНІ РОЗКОПКИ НА ДРУГОМУ ЛЮБОМЛЬСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

На прохання відділу культури Любомльського райвиконкому і Любомльського краєзнавчого музею Поліський загін Давньоруської експедиції Волинського державного університету ім. Лесі Українки, в липні 1995 року проводив рятівні розкопки на Другому Любомльському городищі, яке знаходиться на відстані 0,5 км на схід від сучасного міста, в урочищі „Шопи” [4, 1-12].

Щодо стану вивчення городища, то воно майже не досліджувалось. Згадується в 1901 р. В. Б. Антоновичем [1, 66], в 1938 р. обстежене директором Луцького музею Я. Фіцке [10, 94-95], в 1958 р. Ю. В. Кухаренком [2, 32], а в 1963 р. – П.О. Раппопортом, який подав його топографічний план і на основі підйомного матеріалу визначив час функціонування X ст. [9, 71-72].

Ситуація на городищі доволі складна. Його територія зайнята під городи. Зроблені в свій час попереджувальні стовпи з написаними про охоронну зону „власниками” городів ігнорується.

За топографією городище належить до типу складних, тобто складається з дитинця і окольного міста (рис. 1, 1).

Городище розміщене на рівній низовині і сладається з двох майданчиків, на яких знаходяться дитинець і окольне місто. Дитинець має правильну округлу форму діаметром біля 80 м. З південно-східного боку збереглися ледь помітні сліди розораного валу. Кругом дитинця по всьому периметру проходить рів. Окольне місто має значні розміри 250х200 м і також укріплене ровом. Не дивлячись на те, що городище на сьогодні сплюндрували, контури його валів і ровів вдається простежити досить добре, за винятком північної сторони. Невідомо, чи існував вал по краю майданчика окольного міста в давнину, але сьогодні його тут не видно, є лише рів. Додатково дитинець і окольне місто обведені суцільним зовнішнім валом і ровом. Загальна укріплена площа міста – 4,5 га. Взагалі – це рідкісний тип городища.

З уваги на те, що одразу вільної ділянки для закладки розкопу на городищі знайти не вдалося, спочатку було вирішено дослідити залишки оборонного укріплення. Як уже зазначалось, на сьогодні вони досить-таки знівельовані і зовні простежуються не дуже добре. Отож, і виникла ідея з’ясувати їх конструктивні особливості. З цією метою ми заклали траншею з південного боку дитинця, де помітні сліди рову, що відділяв його від окольного міста. Траншея завширшки 2 м розрізала рів. Розріз показав, що глибина його була невелика – 1.20 м, а ширина близько 5 м. Можливо, колись рів був заповнений водою і через нього міг бути прокладений міст. В усякому разі про це могли б свідчити п’ять паль, забитих вертикально в північній частині рову. В заповненні виявлено окремі фрагменти горщиків X ст., що може вказувати на час спорудження рову.

Цікаво було з’ясувати оборонні укріплення, що відділяли дитинець з боку окольного міста. Для

розрізу було взято відрізок валу і зовнішнього рову у південно-східній частині городища. Тут вал досить чітко виділяється на місцевості і має орієнтовну висоту 0,5-0,7 м при ширині основи 8 м. Вал тягнеться з південного сходу на північний захід. З західного схилу до валу прилягає зовнішній рів шириною біля 6 м, дуже замулений і тому досить слабо помітний на місцевості, хіба що виділяється темнозеленим трав'яним покровом, в той час, як на валу рослинність бідніша.

Важливо було визначити також конструктивні особливості оборонних укріплень окольного міста. Для цього нами було закладено траншею завдовжки 20 м і завширшки 1 м, яка перетинала вал разом з ровом в напрямку з північного сходу на південний захід. При цьому зясувалась наступна картина. Висота валу від сучасного рівня 0,5-0,7 м, ширина біля основи 8-8,5 м. Верхній шар під деревом становив гумус завтовшки 0,15-0,2 м. Нижче йшов шар суглинку товщиною 0,2-0,5 м. В цьому шарі знайдено обгорілі кругляки товщиною 15-20 см, які лежали впоперек валу. Очевидно, це залишки „руштової" конструкції (?). Нижче цього рівня, тобто під суглинком, залягав шар перепалених вугликів, попелу і сажі завтовшки від 10 до 15 см і завдовжки до 7 м. Можливо, перед насипанням валу на місцевості були випалені кущі і зарості. Отже, судячи з розкопок, первісна висоту земляного валу могла досягати десь 1,5 м або вище.

Зовнішній рів тягнувся з західної від валу сторони. Судячи з розрізу, ширина його була 4 м. Він майже знівельований і теперішня глибина його сягає орієнтовно 0,8 м, але внаслідок розрізу з'ясувалось, що первісна глибина рову була близько 2 м. Заповнення його становив болотисто-піщаний грунт. В рові виявлені забиті в дно вертикальні стовпи, які правдоподібно, служили опорами для моста через рів, що, безперечно, був заповнений водою. Діаметр становив 0,15-0,20 м, а збережена висота 0,40-0,45 м. Судячи з усього, в'їзд у вигляді дерев'яного моста на палях, забитих у грунт, знаходився з південного заходу городища.

Тим часом вдалося знайти вільну ділянку землі, господар якої того року не обробляв її і дозволив нам закласти на ній розкоп, що дало можливість пролити світло на історію цього городища, яке було колись міським осередком, як свідчить його оборонна структура. А розкопки мали бути перспективними. І ось чому.

Як повідомили нам місцеві жителі, за останні роки під час різних земляних робіт на городищі знайдено 5 залізних бойових сокир, 8 кіс-горбуш, залізне чересло, пружні ножиці, кілька ножів, вістря стріл, глиняні і мергельні прясла, а також зернотерку і шматки криці та залізного шлаку. Всі знахідки передані в місцевий краєзнавчий музей, в фондах якого вони зберігаються.

Розкоп площею 160 кв м було закладено в північній частині окольного міста, поблизу знівельованого валу. Розкоп завдовжки 36 м і завширшки 4 м орієнтований по лінії північ-південь. Невелика ширина розкопу була зумовлена шириною города, на наше щастя, необробленого господарем. Звичайно ж ширина города була більша, але ж ми мали викидати землю з розкопа лише в межах города. Попереднє шурфування показало, що потужність культурного шару на ділянці сягала приблизно 0,4 м, і свідчила про порівняно малу тривалість функціонування городища.

В процесі розкопок нами відкрито і досліджено на цій площі ряд об'єктів, а саме: 1 житло, 2 господарські споруди, 2 продуктові ями, 1 смітникову яму і 1 вогнище просто неба. Житло виявлене на глибині 0,4 м від сучасної поверхні, мало розмір 4х3 м і було заглиблене в грунт на 0,5 м від рівня виявлення. По типу це було напівземлянкове житло (рис. 1,2). Воно орієнтоване довшими стінами по лінії північ-південь. Стінки котлована прямі, долівка добре утрамбована. Вхід шириною 0,8 м знаходився в західній стіні. Майже посередині житла, але ближче до протилежної від входу східної стіни, знаходилась піч, вимурована з каменів на рівні долівки. Вона мала під прямокутну форму розміром 1,3х1,0 м. Челюсті завширшки 0,4 м повернені на схід. Товщина кам'яних стінок в середньому 0,2 м, збережена висота – 0,45 м. Склепіння збереглося задовільно, хоча і увігнуте донизу під вагою грунту. Розміри прямокутного череня 0,8х0,6 м. В печі – залишки деревного вугілля і сажі. Обабіч печі, біля північної і південної стін житла, виявлено вирізані в материковому грунті лави-лежанки, заввишки 0,4 м від рівня долівки. Довжина північної лави – 2,3 м. Ширина її 0,7 м. Біля південної стіни знаходилась друга лава-лежанка завдовжки 2 і завширшки 0,8 метра.

Заповнення житла складалося з темного гумусу. Вугликів та великої кількості фрагментів керамічних горщиків. Знайдено також залізний ніж. Траплялися окремі кістки тварин. За матеріалом житло датується X ст.

Споруда №1 виявлена на відстані 8,6 м на південь від житла, на глибині 0,4 м від сучасного рівня. Вона майже прямокутна і орієнтована довшими стінами по лінії схід-захід. Довжина її 4 м, ширина в східній частині 2,5 м, в західній – 3,4 м, глибина від рівня виявлення 0,4 м. Долівка нерівна, але добре утрамбована. Заповнення споруди складалося з перепаленої глини, вкраплень вугликів та значної кількості

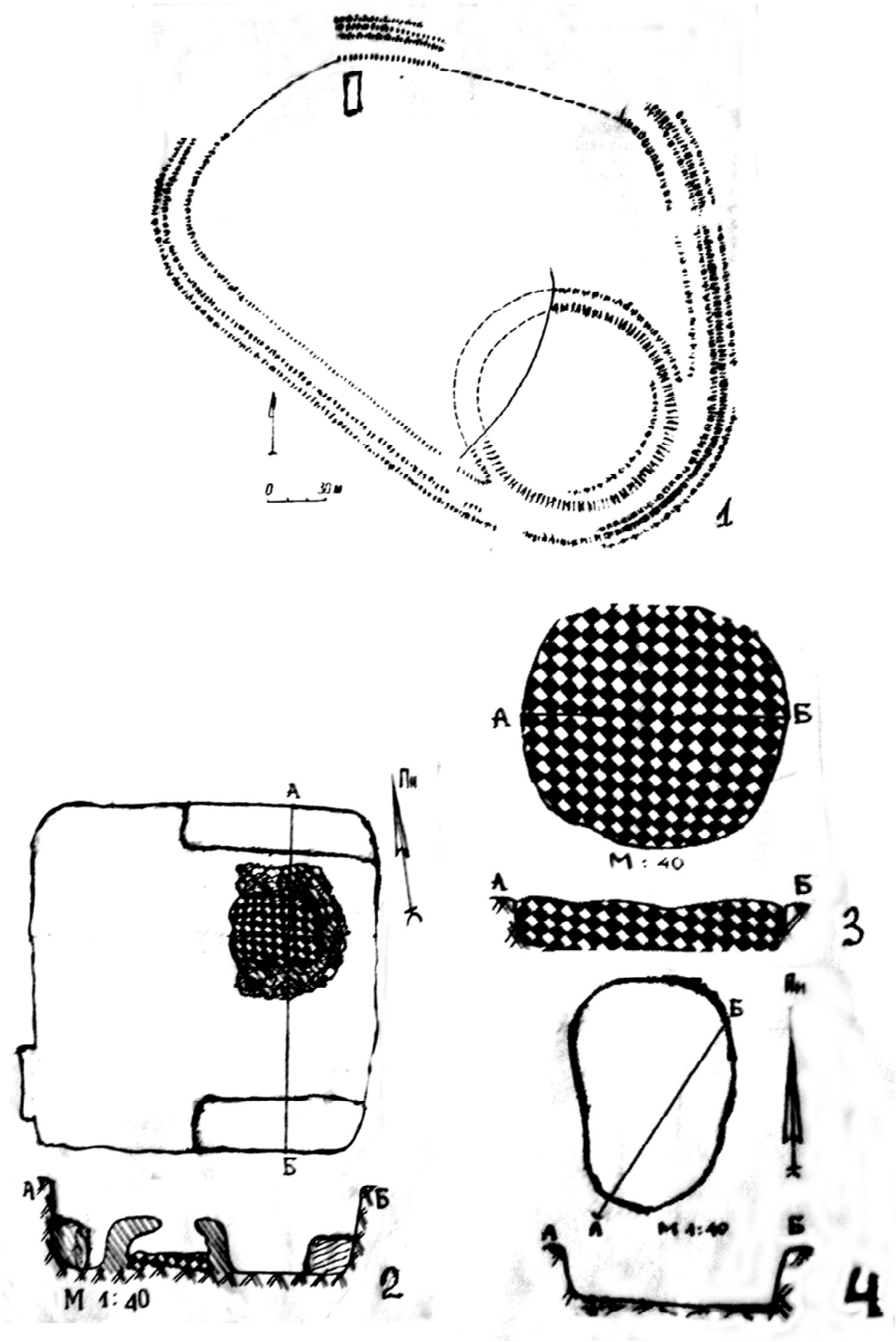

Рис. 1.1. – план городища „Шопи”, 2 – план і розріз житла, 3 – план печі, 4 – план господарської ями

кераміки X ст. Знайдений залізний ніж, залізний колінчастий ключ від дерев'яного замка-засува та фрагментовану дужку від відра. Крім того, виявлено кістки свійських тварин, - зокрема ріг корови з шматком черепа, кістки свині, вівці, курки. На відстані 0,5 м на схід від споруди №1 на глибині 0,4 м від сьогоднішнього рівня землі знаходилась споруда №2. Вона овальної форми і розміром 2,5х1,2 м при глибині 0,2 м. Заповнення її складала незначна кількість кераміки, в тому числі фрагмента сковорідки та залізний рибальський гачок. За 0,5 м на північний схід від споруди №1 відкрита господарська яма (рис. 1,4). Вона овальної форми розміром 1,7х1,2 м при глибині 0,8 м від рівня виявлення. Заповнення ями складав темно-сірий гумус з незначною кількістю фрагментів керамічних горщиків, фрагмента миски та фрагмента денця сирниці чи друшляка. Можливо, яма служила для зберігання продуктів харчування.

На глибині 0,4 м від сучасного рівня, на відстані 0,4 м від споруди №2 виявлена яма №2. Вона має видовжено-овальну форму розміром 1,5х0,6 м при глибині 0,25 м. Дно піщане. В заповненні виявлено фрагменти рубежу X-XI ст. Призначення споруди визначити не вдалося.

Смітникова яма відкрита на глибині 0,4 м від сучасної поверхні, за 0,5 м на південь від споруди №2. Вона округла, діаметром 2 м при глибині 0,65 м. Заповнення її складала незначна кількість фрагментів керамічних горщиків X ст., а також кістки тура (визначення працівників Любомльської районної ветеринарної лікарні).

На відстані 1 м на північний схід від господарської ями №1 знаходилось вогнище (рис. 1,3) на глибині 0,4 м від сучасного рівня. Воно округле в плані, діаметром 1 м і товщиною 0,1 м. Воно складалось з шматків печини, попелу і вугликів та фрагментів кераміки X ст. Це, очевидно, залишки літньої кухні.

Як у житлі та господарських об'єктах, так і в культурному шарі за їх межами в процесі розкопок виявлено речові знахідки. Найчисленнішими були фрагменти керамічного посуду. Аналіз показав, що превалюють горщики середніх розмірів, виготовлені з глини з домішкою піску, з шершавою поверхнею світло-коричневого кольору. Вони широкогорлі, інколи вузькогорлі, заввишки від 10 до 25 см. Горщики мають відігнуті назовні вінця і невисоку шийку, що переходить у випуклі боки, які конічно звужуються до денця (рис 2,1,3). В інших шийка майже не виділяється, а вінчик непомітно переходить у похилий бочок (рис. 2,2). Зовнішній край вінчиків, як правило, має потовщення у вигляді манжета різних варіантів. Вінця косо зрізані (рис. 2,4), або потовщені у вигляді валика (рис. 2,3) і досить часто профільовані заглибленням – канавкою (рис. 2,1), а в перетині нагадують ластівчин хвіст. Трапляються вінчики з потоншеним краєм (рис. 2,2).

Більшість горщиків оздоблені пасмами хвилястих ліній, нанесених гребінцем (рис. 2,2,4) у верхній частині тулова.

Описаного типу горщики на багатьох пам'ятках України датуються дослідниками X – початком XI ст.[3, 448].

Крім горщиків, знайдено також фрагменти сковорідки (рис. 2,7) з вертикальним бортиком заввишки 5 см і діаметром близька 20 см, які також датуються IX-X ст. [5, 33].

Трапився також фрагмент півсферичної миски діаметром 12 см і глибиною 8 см з загнутим досередини краєм вінець (рис. 2,5) яка датується в межах з кінця VIII до початку XI ст. [7, 177].

Крім керамічних артефактів, в об'єктах і поза ними знайдені металеві, кам'яні та кістяні предмети. Серед них найбільший інтерес представляють знаряддя праці і, зокрема залізний наральник та коса-горбуша. Наральник має довжину 20 см і ширину 12 см. Він виготовлений із трикутної пластини, один кут якої становить лезо, а два інші, загнуті до середини, утворюють втулку для насадки на дерев'яне рало (рис. 2,10). Як свідчать розкопки з датуючим матеріалом, застосовувались такі наральники переважно в X-XI ст.

Цікавим землеробським знаряддям є коса-горбуша, яка використовувалась для збирання несипких культур, зокрема ячменю та вівса. Довжина коси – 35 см, ширина леза близько 5 см (рис. 2,11). В ході археологічних розкопок трапились також залізні ножі. Це типові давньоруські ножі, що мають клиноподібний в перетині корпус завдовжки від 5 до 10 см з прямою спинкою і вигнутим лезом. Існували впродовж X-XIII ст.

В споруді №1 знайдений залізний колінчастий ключ від дерев'яного замка-засувки. На вигляд – це залізний стержень один кінець якого загнутий у формі петлі, а інший у вигляді коліна (рис. 2,9). Як свідчать археологічні дослідження, такі ключі відомі від I тисячоліття н.е. і продовжували побутувати в давньоруський час.

З точки зору заняття жителів городища представляє інтерес рибальський гачок, знайдений в споруді №2. Він виготовлений з круглого дроту і має довжину 3 см із зубом-борідкою з одного кінця і петелькою для прив'язування до лєски – з іншого (рис. 2,14).

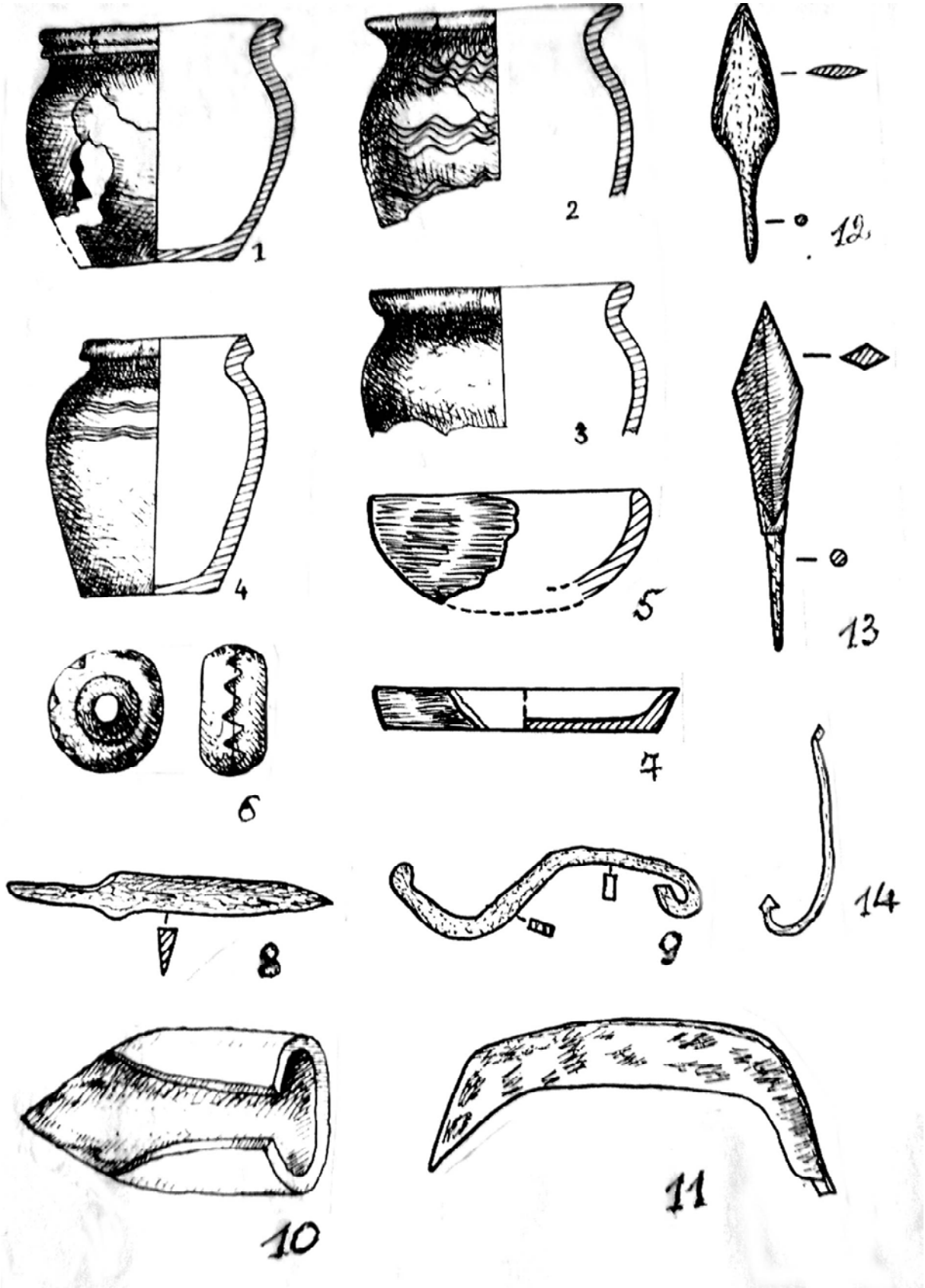

Рис. 2. Знахідки на городищі: 1-5, 7 – кераміка, 6 – крейдяне прясло, 8 – залізний ніж, 9 – ключ, 1- - наральник, 11 – коса, 12,13 – вістря стріл, 14 – рибальський гачок

В спорудах і за їх межами знайдено обручі та дужку від дерев'яних відер. Обручі вціліли у фрагментах, а дужка діаметром 20 см виготовлена з круглого дроту з загнутими гачкоподібними кінцями.

Знайдено кілька крейдяних прясел для веретена. Вони біконічні, діаметром близько 3 см при товщині до 1 см і діаметром отвору – 1,1 см (рис. 2,6). Такі прясла побутували від VIII до початку XI ст.

На городищі знайдено кілька кістяних проколок з гострим кінцем завдовжки 8-15 см, які використовувались в ролі шил у шевській справі. Вичинка шкір археологічно підтверджується знахідкою кістяного лощила для вигладжування шкіри завдовжки 20 см і завширшки 3 см, яке використовувалось для вигладжування шкіри.

Виявлено також наконечники залізних стріл двох типів: листоподібні (рис. 2,12) і ромбічні (рис. 2,13). Обидва типи існували в X-XI ст. [6, 64-75].

Досить часто траплялися кістки свійських і диких тварин: корови, вівці, свині і тура. Привертають увагу кістки гігантського бика-тура (Визначення працівників Любомльської районної ветеринарної лікарні).

Які ж висновки можна зробити з вищесказаного? Дослідження знавця давньоруських міст археолога П.О. Раппопорта свідчать, що городища в с. Торговиця, Гоща, Жорнів, Листвин на Рівненщині та Коршів на Волині можна зарахувати до категорії ранніх міст. Підставою для цього є їх значна площа, двочленна структура, тобто наявність дитинця і окольного міста, потужні оборонні укріплення та доволі різнопрофільний матеріал, який трапляється в містах: залізні знаряддя праці, окремі предмети озброєння, побутові речі, кераміка тощо [9, 58-62, 187-189].

Що ж до раннього Любомля, то як уже говорилось, городище його має значні розміри, складається з дитинця і окольного міста, має розгалужену систему оборонних укріплень і доволі різноманітний знахідковий матеріал. Це дає підставу зарахувати і його до ранніх міст Полісся. Звичайно, до звичного у нашому розумінні класичного давньоруського міста йому далеко. І все ж, це було справжнє місто. То чому ж його розвиток припинився вже в кінці X століття? Очевидно, ранні гради не розвинулись у повноцінні феодальні міста з економічних причин. Так було і з раннім Любомлем. З невідомих причин, найімовірніше, через його слабку сільськогосподарську округу, він так і не став розвиненим феодальним містом. А крім того, однією з причин його занепаду було значне піднесення грунтових вод у Волинському Поліссі на початку X ст., які врешті-решт і змусили мешканців міста покинути його, перебратися на вищу місцевість і заснувати нове місто, яке стало відоме з Руського літопису під 1288 роком [8, 907].

1. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического сьезда. – Т.1. – М., 1901. – С. 1-133.

2. Кухаренко Ю.В. Средневековые памятники Полесья // Свод археологических источников. – Вып. Е1-57. – М., 1961. – 39с.

3. Кучера М.П. Керамика // Археология Украинской ССР. – Т.3. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 416-455.

4. Кучинко М.М. Звіт про археологічні розкопки в м. Любомлі і с. Перемиль Волинської області в 1995 році / / Науковий архів кафедри археології Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. – 1995/ 17. – 50с.

5. Кучинко М.М. Історично-культурний розвиток Західного Побужжя в IX-XIV ст. – Луцьк: Надстир'я, 1993. – 160с.

6. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие: Лук и стрелы, самострел VIII-XIV вв. // Свод археологических источников. – Вып. Е 1-36. – М., 1966. – 184с.

7. Охріменко Г., Кучинко М., Кубицька Н. Розвиток керамічного виробництва на Волині. – Луцьк: Вол. обл. друк., 2003. – 246с.

8. Полное собрание руських летописей. Ипатиевская летопись. – М.: Изд. восточной литры, 1962. – Т.2. – 938 стлб.

9. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв. // Материалы и исследования по археологи СССР. - №140. – Л.: Наука, 1967. – 242с.

10. Фітцке Я. Праісторичний Любомль // Археологічна спадщина Яна Фіцке. Переклад і редакція Г.В. Охріменка. – Луцьк, 2005. – С. 94-95.